ePublishing

The Gleaner

Vol 3 (1965)

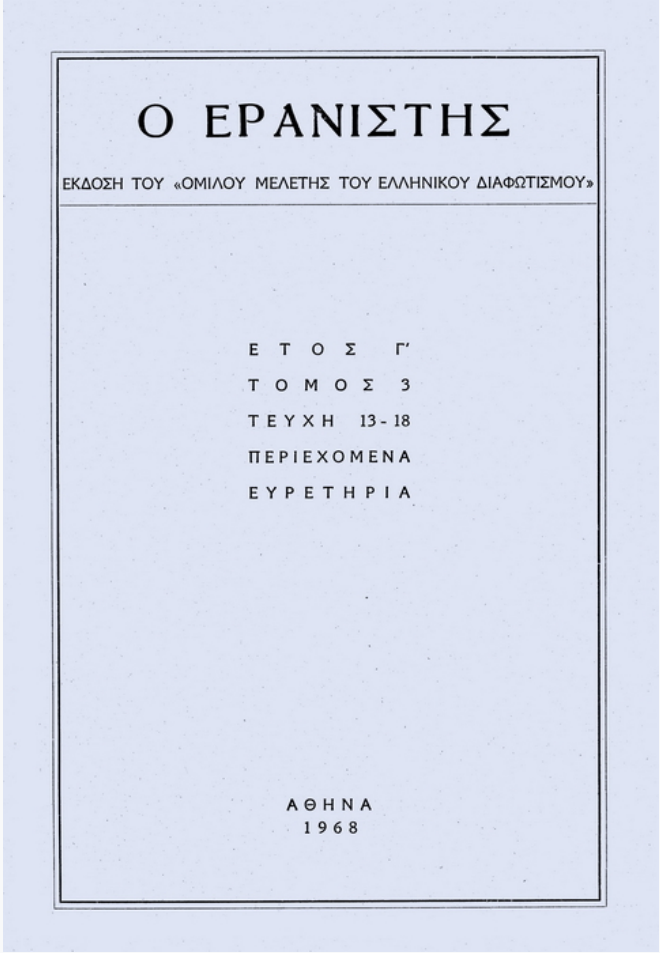

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ Γ'
ΤΟΜΟΣ 3
ΤΕΥΧΗ 13-18
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΑΘΗΝΑ
1968

Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του «Ρωσσαγγλογάλλου»

Κ. Θ. Δημαράς

doi: 10.12681/er.9450

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του «Ρωσσαγγλογάλλου». *The Gleaner*, *3*, 1–11. https://doi.org/10.12681/er.9450

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 05/02/2026 21:01:07

ΔΥΟ ΑΚΟΜΗ ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΑ ΑΠΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 'ΡΩΣΣΑΓΓΛΟΓΑΛΛΟΥ'

Κατὰ καιροὺς ἔχει σχολιασθεῖ μία ἀπὸ τὶς ἰδιοτυπίες τῆς μεταγενέστερης παιδείας μας : ἡ ζωντανὴ παρουσία τῶν χειρογράφων παραδόσεων σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου στὴν Δύση ἔχει πιὰ ἐπικρατήσει κανονικὸ μέσον γιὰ τὴν μετάδοση τῶν ἰδεῶν καὶ γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀπογράφων, ὁ τύπος. Μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει ὡς ἕναν βαθμὸ ἐξαίρεση, ἀκριβῶς μάλιστα προκειμένου γιὰ τὸ *εἶδος* ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, τὴν σάτιρα, τὸν λίβελλο : οἱ περίφημες pasquinades τῶν ὁποίων ἡ τεχνικὴ εἶχε παραδοθεῖ καὶ σ' ἐμᾶς, εἶναι κάποτε, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τυπωμένες, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ εἶναι καὶ χειρόγραφες. Ὅμως ὁ παραλληλισμὸς δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανήσει : πρῶτα - πρῶτα πρόκειται γιὰ σύντομα κείμενα, ποὺ χωροῦν σὲ ἕνα φύλλο χαρτί, καὶ ὕστερα εἶναι ὅπλα ποὺ ἀποβλέπουν σὲ ἄμεσες, συνήθως προσωπικές, ἢ καὶ ἄλλες, συνέπειες· μὲ κανέναν τρόπο δὲν μποροῦμε νὰ ἐφαρμόσουμε τοὺς κανόνες αὐτούς, εἴτε, ἔστω καὶ τὸν ἕνα μόνο ἀπὸ τοὺς δύο, στὸ ἔργο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, στὸν Ρωσσαγγλογάλλο[1].

Ἐμίλησα ἀλλοῦ, πάρεργα, γιὰ τὸ ἔθιμο τῆς ἀντιγραφῆς, ποὺ τὸ παρακολουθοῦμε, σὲ μαθηματάρια, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα ὄχι μόνο τῆς σχολικῆς πράξης, σχεδὸν ὡς τοὺς καιροὺς μας. Ὅσο, ὅμως, κι ἂν δὲν πρόκειται νὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ στὸ θέμα τοῦτο, πέρα ἀπὸ ὅσο μοῦ εἶναι ἀπαραίτητο, νομίζω σκόπιμο νὰ σημειώσω καὶ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς τουλάχιστον θεωρητικοῦ τῆς *καλλιγραφίας*, σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἄρχιζαν καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο νὰ ἀκούγονται τὰ ἐγκώμια τῆς τυπογραφίας· θεωρητικοῦ σπουδαίου, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸν Καταρτζῆ : ἀνάμεσα στὰ μέτρα τὰ ὁποῖα συσταίνει γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς παιδείας, εἶναι καὶ τὸ

1. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ σημειώματός μου αὐτοῦ προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὸν τρόπο νὰ συμβουλευθεῖ παράλληλα τὶς δύο προηγούμενες ἐργασίες μου ἐπάνω στὸ θέμα : Ἀδήλου, *Ρωσσαγγλογάλλος*, ἔκδοση καὶ σχόλια Κ.Θ. Δημαρᾶ, 1948 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση») καὶ Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Τὸ κείμενο τοῦ «Ρωσσαγγλογάλλου»* Θεσσαλονίκη 1960 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Ἑλληνικά», ΙΖ').

νὰ καλλιεργηθεῖ ἡ καλλιγραφία στοὺς νέους. Εἶναι ἀλήθεια κάτι ἀξιοπρόσεκτο αὐτὴ ἡ λαχτάρα του νὰ μὴν καθυστερήσει περισσότερο ἡ προαγωγὴ τοῦ γένους : ὅπως θυσιάζει τὶς γλωσσικές του πεποιθήσεις, κι ἂς πιστεύει ὅτι μόνο μ' αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐπιτευχθοῦν θετικὰ ὠφελήματα, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θυσιάζει καὶ τὸ ἰδανικὸ τῆς τυπογραφίας. Εἶναι, ἄλλωστε, σὲ θέση νὰ ξέρει πόσο ὀλίγη ἐστάθηκε ἡ προκοπὴ τῆς τυπογραφίας τοῦ Βουκουρεστίου, καὶ θὰ ἀπευχόταν ἕνα δεύτερο πείραμα : «ὅλα τὰ πεπολιτευμένα ἔθνη τοῦ κόσμου ἔχουν ἀρχὲς τῆς καλλιγραφίας· οἱ Εὐρωπαῖοι ἔχουν καλλιγραφία καὶ τύπο· ἐμεῖς μήτε τὸ ἕνα μήτε τ' ἄλλο· γιὰ τὸν τύπο κἂν χρειάζεται σερμαγές, ἀμὲ γιὰ μιὰ ζουγραφιὰ τί χρειάζεται ;»[1]

Καὶ περνάει πάλι στὴν ψυχολογία : «ξέροντας κανεὶς νὰ γράψ' ὄμορφα, τὸν ἔρχεται ὄρεξι καὶ νὰ γράφη». Ἐδῶ, ἀφήνοντας τὰ ἄλλα, ξαναβρίσκουμε καὶ τὸ θέμα μας. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἐλέχθηκε, ὅσο ξέρω, ποτὲ ὡς τώρα, σχετικὰ μὲ τὰ ἱστορικὰ τῆς παιδείας μας, εἶναι αὐτὴ ἡ «μηχανικὴ ὑποτύπωση» τὴν ὁποία ἐξασφαλίζει τὸ γράψιμο, ἡ ἀντιγραφή. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι ἐμάθαιναν τότε καλύτερα τὰ ἑλληνικὰ παρὰ σήμερα εἶταν καὶ ἡ ἀδιάκοπη ἀντιγραφὴ τῶν κειμένων ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἐμελετοῦσαν τὴν γλώσσα. Μὰ ὑπῆρχε καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ μᾶς φέρνει ἄμεσα στὴν ἰδιάζουσα ψυχολογία τοῦ καιροῦ : εἶναι ἡ ἐξοικείωση μὲ τὸ ἀντιγραφόμενο κείμενο, ἡ ἄνετη σχέση ἡ ὁποία σὲ καιροὺς ὁπού καὶ τὸ τυπωμένο γινόταν ἀντικείμενο αὐθαιρέτων ἐπεξεργασιῶν, εἶταν ἀπόλυτη πιὰ προκειμένου γιὰ τὸν ἀντιγραφέα : ὁ πειρασμὸς νὰ ἀνανεώσει ἕνα κείμενο ποὺ δὲν εἶναι κὰν παραδομένο ἀπὸ τὸν τύπο ἢ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ἕνας πειρασμὸς ποὺ ἔμοιαζε μᾶλλον μὲ ὑποχρέωση γιὰ τὴν συνείδηση τῶν ἀντιγραφέων, εἶναι τόσο ἰσχυρὸς ὥστε κι ἐμεῖς σήμερα νὰ μὴν ξενιζόμαστε ὅταν ἀπαντοῦμε τὰ ἴδια κείμενα μὲ βαθιὲς γλωσσικὲς ἢ ἄλλες ἀλλοιώσεις. Παράδειγμα, ὄχι μοναδικό, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Παρίου πρὸς τὸν Κοραῆ. Μὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, δὲν ὑπάρχει ἡ ἔννοια κὰν τῆς προσήλωσης πρὸς τὸ γράμμα τοῦ κειμένου, προκειμένου μάλιστα γιὰ γλωσσικὲς ἐπεξεργασίες : ἡ κατανυκτικὴ στάση τοῦ σημερινοῦ φιλολόγου ἐμπρὸς στὴν γραπτὴ παράδοση εἶναι ἀκατανόητη γιὰ τὸν λόγιο ποὺ ζοῦσε σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα χρόνια. Σκέπτομαι τὸν Κοραῆ καὶ ὅλη τὴν σχολὴ τῶν *διορθούντων*· σκέπτομαι τὸν Τρικούπη

1. Καταρτζῆς, *Τὰ Εὑρισκόμενα*, Ν(έα) Ἑ(λληνικὰ) Κ(είμενα), σ. 69 (δὲν ἔχει ἀκόμη κυκλοφορήσει).

ὅταν ξαναβγάζει τοὺς λόγους του : βεβαιώνει ὅτι τοὺς ἀφήνει ὅπως εἶναι, μαρτυρίες τῶν διαδοχικῶν σταδίων τῆς γλωσσικῆς μας ἱστορίας, καὶ ὅμως, παρὰ τὴν ἱστορικὴ αὐτὴν βεβαίωση καὶ συνείδηση, τοὺς κάνει ἐλαφρὲς γλωσσικὲς ἐπεξεργασίες.

Ὁ Ρωσσαγγλογάλλος δὲν φαίνεται νὰ ἐτυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη μερική του παρουσίαση στὶς σημειώσεις τοῦ Childe Harold, Φεβρουάριο τοῦ 1812, οὔτε καὶ φαίνεται νὰ ἔγινε ποτὲ στὰ χρόνια του ἀντικείμενο ἐκδοτικῶν φροντίδων ἀπὸ ἕλληνα λόγιο. Ἐννοῶ ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ τεκμήρια ὅσα ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀθροίζονται γύρω στὸ ἔργο αὐτὸ δὲν ὁδηγεῖ μὲ κάποια ἀνεκτὴ πιθανότητα στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἔργο ἐκυκλοφόρησε ποτὲ ἀλλιῶς παρὰ χειρόγραφο στὸν ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ χῶρο. (Ὡστόσο, κανεὶς ἀπὸ τοὺς πρώτους μάρτυρες δὲν γράφει κατηγορηματικὰ ὅτι πρόκειται γιὰ χειρόγραφο : Βύρωνας 1812, Hobhouse 1813, Leake 1814· σ' αὐτοὺς προσθέτω τὸν Λόγιο Ἑρμῆ τοῦ 1816, ὁ ὁποῖος μιλεῖ γιὰ τὸ ἔργο ἐξαφορμῆς τοῦ Leake ἢ μᾶλλον μιᾶς γερμανικῆς βιβλιοκρισίας γιὰ τὸν Leake, καὶ πάλι μὲ τρόπο ποὺ δὲν δείχνει ἂν ὁ λόγος εἶναι γιὰ χειρόγραφο ἢ γιὰ ἔντυπο). Φανερὸ εἶναι ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ ἐγνώριζε τὸ ἔργο· ἀλλὰ μένουμε μὲ τὴν ἀμφιβολία ἀναφορικὰ μὲ τὸ τύπωμα· ἂν ἤξερε κάτι, ἢ ἂν ἤθελε νὰ μιλήσει, εἶχε γιὰ τοῦτο μία πρόσθετη ἀφορμή, ἀφοῦ ἀκριβῶς ὁ συντάκτης τοῦ γερμανικοῦ περιοδικοῦ ἐκφράζει κι αὐτὸς τὴν ἀπορία ἂν ὁ Leake μιλεῖ γιὰ χειρόγραφο ἢ γιὰ ἔντυπο ἔργο[1].

Δίπλα στὶς φιλολογικὲς πηγές, τὴν ἴδια σιωπὴ ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχειακὲς καὶ βιβλιοθηκονομικὲς ἀναζητήσεις : κανεὶς δὲν ἀνεκοίνωσε, σὲ παλιὰ ἢ σὲ καινούρια χρόνια, ἴχνη τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἔντυπα. Οἱ προσωπικές μου ἔρευνες στὰ τρία ἀρχεῖα τῶν τριῶν πρώτων μαρτύρων δὲν ἀπέδωσαν : στὸ ἀρχεῖο τοῦ John Murray (στὴν κατοχὴ πάντοτε τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐκδότη), ὅπου σώζονται ἐνδιαφέροντα χαρτιὰ ἀπὸ τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ ποιητῆ στὴν Ἑλλάδα, δὲν ὑπάρχει τίποτε σχετικό. Ἀντίθετα· στὰ χαρτιὰ τοῦ Hobhouse, στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο, βρίσκεται ἕνα χειρόγραφο κολοβό· πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ εἶχαν δώσει στὸν Βύρωνα, μιὰ ποὺ ὁ Hobhouse γράφει ὅτι τὸ γνωρίζει ἀπὸ τὸν ποιητή. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Leake, ποὺ ἐσωζόταν στοὺς ἀπογόνους του ὅταν τὸ ἐμελέτησα, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἔντυπο, φυσικά, ἀλλὰ οὔτε χειρόγραφο, οὔτε καὶ μνεία του· ἡ τάξη μὲ τὴν ὁποία εἶχε διαφυλαχθεῖ τὸ

1. ΛΕ, 1816, σ. 400.—«Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung», Δ', 1816, 150 κ.ἑ., ἰδίως στὴν σ. 186.

ἀρχεῖο τοῦτο, παρεῖχε ἔντονη ἐγγύηση ὅτι τὸ κείμενο δὲν ἐχάθηκε τυχὸν σὲ μεταγενέστερα χρόνια. Ἡ παράδοση τῶν δύο γραφῶν, Leake (ἔντυπο) καὶ Hobhouse (χειρόγραφο), δίνει σίγουρη ταύτιση τῶν δύο σὲ ὅλα τὰ καίρια σημεῖα, σὲ ὅσα τυχαίνει νὰ διασταυρώνονται τὰ δύο ἀπόγραφα· τοῦτο φαίνεται φυσικό, γιατὶ ὁπωσδήποτε πρέπει καὶ μὲ τὰ δύο νὰ βρισκόμαστε ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ἀφετηρία τοῦ ἔργου, καὶ συνεπῶς νὰ μὴν ἔχουν ἀκόμη ἀρχίσει οἱ ἀντιγραφεῖς τὶς ἐπεξεργασίες τους. Ὅμως τὸ ἀπάνθισμα ποὺ δίνει ὁ Leake ἔχει περιλάβει στίχους τοὺς ὁποίους εἴτε ἀγνοοῦσε ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου Hobhouse εἴτε ἐπήδηξε. Πρόκειται, λοιπόν, ἀσφαλῶς, γιὰ κοινὴ παράδοση καὶ γιὰ δύο χωριστὰ ἀπόγραφα : ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὸ βυρωνικὸ ποὺ ἐπέρασε στὸν Hobhouse, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ χειρόγραφο ποὺ ἐχρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Leake καὶ σήμερα λανθάνει. Μερικὲς μικρὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δύο μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπὸ τὶς ἀτέλειες τῆς ἑλληνομαθείας τοῦ Leake, ἢ ἀπὸ ἐνδιάμεση ἐπεξεργασία τοῦ κοινοῦ προτύπου. Γιὰ τὴν δυνατότητα, ἄλλωστε, τέτοιων ἐνδιαμέσων ἐπεξεργασιῶν θὰ ποῦμε ὕστερα λίγα λόγια ἀκόμη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά, τὸ ἕνα μαρτυρημένο, τὸ ἄλλο σωζόμενο, ἐγνωρίζαμε ὡς τώρα δύο ἄλλα : τὸ ἕνα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Κρίνου· τὸ ἄλλο βρίσκεται στὸ Ἅγιον Ὄρος. Γιὰ τὸ πρῶτο, ἡ προέλευσή του μᾶς ὁδηγεῖ μὲ πιθανότητα πρὸς τὸν Ψαλίδα : εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Στ. Κρίνος εἶχε στὴν κατοχή του τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ψαλίδα· τοῦ τὸ εἶχε πουλήσει, πενόμενος στὴν Ἀθήνα, ὁ πρεσβύτερος γιὸς τοῦ Ψαλίδα, Πέτρος. Στὰ κιβώτια τὰ ὁποῖα περιεῖχαν ἀλληλογραφία, διδακτικὰ καὶ ἄλλα χαρτιὰ τοῦ Ψαλίδα, ἐβρῆκα ἕνα ἀπόγραφο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου. Ἡ προέλευσή του δὲν θεμελιώνεται ἀπόλυτα ἀπὸ αὐτὸ τὸ συγύρισμα, ἀλλὰ ἡ ὅλη ἐντύπωση τὴν ὁποία ἔδινε τὸ ἀρχεῖο εἶναι ὅτι ἀποτελοῦσε ἕνα σύνολο, καὶ ὅτι δὲν εἶταν ἁπλῶς σύλλεκτα ἀπὸ τὸν Κρίνο χαρτιά. Ὡστόσο, καὶ ἂν θεωρήσουμε πιθανὸ ὅτι ἀνῆκε στὸν Ψαλίδα, μένουν ἄλλα ἐρωτήματα : Πρῶτα πρῶτα ποιὰ εἶναι ἡ ὀργανικὴ σχέση τοῦ κειμένου μὲ τὸ ἀρχεῖο ; Κι ἀκόμη, ἀνήκει στὴν γιαννιώτικη ἢ τὴν ἑπτανησιώτικη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ παλαιοῦ διδασκάλου ;

Πάντως ἡ παράδοση τὴν ὁποία ἀντιπροσωπεύει, κι ἂς φαίνεται τὸ ἴδιο νὰ ἀνήκει στὸν ἀρχόμενο ΙΘ΄ αἰώνα, δὲν μοιάζει νὰ εἶναι παλιά : τὸ κείμενο παρουσιάζει δύο ἔντονα χαρακτηριστικά, τὴν τροπή, δηλαδή, πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν συστηματικὴ προτίμηση τοῦ ὄρου Ἑλλὰς καὶ τῶν παραγώγων του ἀπὸ τὸν ὄρο Γκραικία καὶ τὰ παράγωγά του. Καὶ τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συνθέτουν

ένα κλίμα μεταγενέστερο, μετά, ἂς ποῦμε, τὰ διδάγματα τοῦ Κοραῆ ἢ τὰ κηρύγματα τοῦ Δούκα. Στὰ κείμενα Hobhouse καὶ Leake παρουσιάζεται μία ἐναλλαγὴ ἀνάμεσα στοὺς δύο ὅρους, καὶ μία τάση νὰ ξεχωρίζει ἡ Ἑλλάδα προκειμένου γιὰ τὰ ἀρχαῖα πράγματα, καὶ ἡ Γραικία γιὰ τὰ νέα. Στὸν κώδικα Κρίνου, ὅπου μπορεῖ νὰ φύγει ἡ Γραικία, φεύγει, καὶ κάποτε ἂς εἶναι καὶ μὲ τρόπο ποὺ βιάζει τὸ μέτρο ἢ τὸ νόημα : ἡ ἰαμβικὴ διποδία *χαῖρε Γραικέ*, πρῶτο ἡμιστίχιο πολιτικοῦ στίχου, παίρνει μιὰν ἄμετρη τροχαϊκὴ ἢ ἀναπαιστικὴ μορφή : *χαῖρε Ἕλλην*· στὸν Hobhouse, οἱ ξένοι ἀπαντοῦν *ἕνα Γραικὸν φιλέλληνα* ἐνῶ στὸν Κρίνο *ἕνα Ἕλληνα φιλόπατριν*, ἀλλὰ στὸν πρῶτο στίχο ἡ προσφώνηση ἔχει μείνει, «Εἰπέ μας, ὦ φιλέλλην» (*φιλέλληνα*, μὲ ἀκριβέστερη, δηλαδή, τήρηση τοῦ μέτρου στὸν Hobhouse). Ἀλλοῦ, πολὺ χαρακτηριστικά, τὸ *Γραικίας* ἔγινε *πατρίδος*. Παρόμοια οἱ στίχοι:

Χριστός, μᾶς λέγουν, ἐλευθερίαν θέλει,
εἰς ἡμᾶς δὲ δεσμεῖν καὶ λύειν πέλει,

ποὺ ἀπαντοῦν σὲ μόνο τὸν κώδικα Κρίνου, ἀπέναντι στὶς τέσσερις ἄλλες παραδόσεις οἱ ὁποῖες δίνουν

Χριστός, μᾶς λέγουν, θέλει λευθερίην,
ἡμεῖς δ' ἔχομεν τὸ δεσμεῖν καὶ λύειν,

ἀποτελοῦν προσπάθεια ἐξαρχαϊσμοῦ. Τέλος ὁ ὅρος *παππάζεις* ἀντικαταστάθηκε στὸν κώδικα Κρίνου μὲ τὸ ρῆμα *κομπάζεις* ποὺ παρέχει λιγότερο ὀρθὸ ἀλλὰ πιὸ εὔκολο νόημα[1].

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς θὰ ἀρκοῦσαν νὰ μᾶς πείσουν ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη παράδοση, ἂν δὲν εἶταν κιόλας γνωστὸ ὅτι τὸ σχῆμα Γραικία > Ἑλλὰς εἶναι τὸ μόνο ποὺ ἔχουμε στὸν ἀρχόμενο ΙΘ' αἰώνα, ἐνῶ τὸ σχῆμα Ἑλλὰς > Γραικία εἶναι ἀνύπαρκτο. Ἂν ὅμως οἱ τέτοιες ἀλλαγὲς ἔγιναν ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ ἔργου ἢ ἀπὸ ἄλλους, δὲν ἔχουμε ἀποφασιστικὰ τεκμήρια γιὰ νὰ κρίνουμε. Ἕνα ἀπόγραφο στὰ χέρια ἐκείνου ποὺ συνέταξε τὴν ἀρχικὴ μορφή, εἶναι πάντοτε πειρασμὸς γιὰ κάποιες ἀλλαγές: στὸ νὰ παρακολουθεῖ τὸν

1. Παραπέμπω στοὺς πίνακες ποὺ συνοδεύουν τὸ σημείωμά μου καὶ στὸ ὑπόμνημά τους. Οἱ γραφικὲς παραστάσεις, κάθε λογῆς, καὶ σύμφωνα πάντοτε μὲ τοὺς εἰδικοὺς ὅρους ἐμπρὸς στοὺς ὁποίους βρίσκεται ὁ φιλόλογος, εἶναι χρήσιμες γιὰ νὰ ξεκαθαρίζουν τὰ προβλήματα καὶ νὰ δίνουν ἐνιαῖες εἰκόνες τῶν φαινομένων. Ἐμεῖς διστάζουμε νὰ τὶς ἐφαρμόζουμε στὶς μελέτες μας· ἂν ὅμως οἱ παλαιότεροι φιλόλογοι ἔδειχναν τὴν ἴδια δειλία στὴν παρουσίαση τοῦ προβληματισμοῦ τους, δὲν θὰ εἴχαμε τὰ στέμματα τῶν κωδίκων καὶ τὸ φῶς ποὺ χύνουν στὶς ἔρευνές μας.

συγγραφέα πού ἐξελίσσεται. Ὅταν θὰ μπορέσουμε νὰ ἐξακριβώσουμε μὲ ἀπόλυτη ἀσφάλεια τὴν χρονολογικὴ διάταξη τῶν διαφόρων ἀπογράφων τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου, καὶ τὴν προέλευσή τους, ἡ εὐελιξία πού χαρακτηρίζει τὴν νεοελληνικὴ χειρόγραφη παράδοση θὰ μᾶς χαρίσει ἕνα ἀκόμη ἐργαλεῖο γιὰ νὰ μελετήσουμε ἀποτελεσματικὰ τὴν πορεία τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ στοχασμοῦ. Ὅμως στὸ μεταξὺ ἔχουμε νὰ συνεχίσουμε τὸν ἔλεγχο τῆς γραπτῆς παράδοσης τοῦ ἔργου

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἶναι μεταγενέστερο καὶ πολὺ ἄσχημα δημοσιευμένο[1]· σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε πολλὲς φορὲς διστάζει κανεὶς νὰ ἐμπιστευθεῖ τὶς γραφές του, ὅταν παραλλάζουν ἀπὸ τὶς ἄλλες παραδόσεις, καὶ κάποτε μετανιόνει ὅταν ὁπωσδήποτε τὶς ἐμπιστευθεῖ. Ὡστόσο, ὅπου δὲν πρόκειται γιὰ παραναγνώσεις ἢ γιὰ αὐθαίρετες διορθώσεις τοῦ ἐκδότη, γίνεται φανερὸ ὅτι ἀνήκει σὲ καλὴ παράδοση, ἀνεξάρτητη πάντως ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ χειρογράφου Κρίνου: περισσότερες ἀπὸ μιὰ φορὰ συναντιέται μὲ τὶς γραφὲς τῆς πρώτης ὁμάδας, τῶν γραφῶν Leake καὶ Hobhouse. Ἔτσι θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στὰ παλιὰ ἀπόγραφα καὶ στὰ δύο χειρόγραφα τῶν ὁποίων ἡ ἀνακοίνωση εἶναι ἀφορμὴ τοῦ σημειώματός μου τούτου, τῶν χειρογράφων, δηλαδή, Ἰακωβάτων καὶ Morier, ὅπως μποροῦμε συμβατικὰ νὰ ὀνοματίζουμε ἑκάτερο ἀπὸ αὐτά.

Γιατί ἡ τύχη θέλησε, μὲ ὅποιο τρόπο κι ἂν προτιμᾶμε νὰ τὴν ἐξηγήσουμε[2], ὥστε λίγο καιρὸ ἀφοῦ ἀνεκοίνωσα μία δεύτερη, πληρέστερη, μορφὴ τοῦ σατιρικοῦ ἔργου, στηριγμένη σὲ δύο ἀνεκμετάλλευτα πρὶν ἀπόγραφα, τοῦ Hobhouse καὶ τοῦ Κρίνου, νὰ μοῦ γίνουν γνωστὰ δύο ἄλλα. Τὸ ἕνα τὸ ἀνεκάλυψα μέσα στὰ χαρτιὰ τῶν ἀδελφῶν Ἰακωβάτων, στὴν βιβλιοθήκη τῆς οἰκογενείας Τοὺλ στὸ Ληξούρι. Ἀπὸ τὴν θέση του μέσα στὸ μεγάλο αὐτό, ἀλλὰ μάλλον ἀμετακίνητο ἀρχεῖο, θὰ εἶχα τὴν τάση νὰ συμπεράνω ὅτι ἀνῆκε στὰ χαρτιὰ τοῦ Κωνσταντίνου Τυπάλδου, ὁπότε θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πιστεύσει ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ἔφθασε

1. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ὅσα παραθέτει ὁ ἐκδότης στὴν εἰσαγωγή του, καὶ ἀπὸ τὰ ποιήματα, ὅσα ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο, συμπεραίνω ὅτι πάντως δὲν πρέπει νὰ εἶναι τοῦτο παλαιότερο ἀπὸ τὰ χρόνια 1830.

2. Βρίσκουμε ὅ,τι ἀναζητοῦμε καὶ ὄχι περισσότερα· μόνο ὅταν ρωτοῦμε μποροῦν τὰ χαρτιὰ νὰ μᾶς δώσουν ἀπάντηση. Αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ κανόνας μας· οἱ ἐξαιρέσεις δὲν ἐνδιαφέρουν. Γιὰ τοῦτο συμβαίνει τόσο συχνὰ ὁ ἐρευνητὴς νὰ βρίσκει περισσότερα ἀπὸ τὸν ἀρχειοδίφη: ὁ τελευταῖος περιμένει νὰ βρεῖ, ἐνῶ ὁ πρῶτος γυρεύει.

στὰ χέρια του εἴτε ὅταν ἐβρισκόταν στὴν Κέρκυρα, πρὶν ἢ μετὰ τὴν θητεία του στὴν Βενετία, εἴτε ὅταν ἐβρισκόταν, ἀκριβῶς, στὴν Βενετία· θυμίζω, προκειμένου νὰ ἐπανέλθω πιὸ κάτω στὸ θέμα αὐτό, ὅτι στὴν Κέρκυρα ὁ Κωνσταντίνος Τυπάλδος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ψαλίδα.

Τὸ ἄλλο ἀπόγραφο ἐδωρήθηκε πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια στὴν Γεννάδειο Βιβλιοθήκη ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ βρεταννοῦ διπλωμάτη καὶ συγγραφέα David Richard Morier (1784 - 1877) ὁ ὁποῖος εἶταν στὴν Πόλη, τοποθετημένος, γύρω στὰ 1812 καὶ συνδέθηκε μὲ ἕναν Ἰωάννη Σχινᾶ[1]. Ἀργότερα ἐσυνεχίσθηκαν οἱ σχέσεις μὲ τοὺς Σχινάδες, ὡς τὸν Ἀγώνα. Εἴπαμε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ παρουσία ἑνὸς χαρτιοῦ μέσα σὲ ἕνα ἀρχεῖο δὲν ἐκφράζει ὀργανικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο· ὡστόσο, στὴν περίπτωση αὐτήν, τὸ μικρὸ τοῦτο ἀρχεῖο βρίσκεται τόσο ἀπομονωμένο ἀπὸ τοὺς χώρους κυκλοφορίας τῶν ἑλληνικῶν χαρτιῶν, καὶ συνάμα κλεισμένο ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ὥστε νὰ μποροῦμε μὲ πολλὴ πιθανότητα νὰ πιστεύουμε ὅτι κάποτε τὸ ἀπόγραφο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου εἶταν στὰ χέρια τοῦ Morier. Πότε ; Δύσκολο εἶναι νὰ ἀποφανθεῖ κανείς : τὸ ἀπόγραφο παρουσιάζεται ἀφιερωμένο στὸν Ἀλέξανδρο Πατρινό, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε τοῦτο δὲν σημαίνει τίποτε, καὶ γιατὶ ὁ Πατρινὸς ἐζοῦσε σὲ ὅλη τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ γιατί δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ πόσα χέρια ἐπέρασε τὸ χειρόγραφο, οὔτε καὶ σὲ ποιὲς ἐποχές, πρὶν φθάσει στὸν Morier· πάντως καὶ ἡ γραφὴ καὶ τὸ ἱστορικό, ὅπως τὸ ἐξέθεσα σύντομα ἐδῶ, ἐπιτρέπουν ὁποιαδήποτε χρόνηση ἀνάμεσα στὰ 1810, ἂς ποῦμε, καὶ στὰ 1820.

Προσωπικὰ θὰ εἶχα τὴν τάση νὰ τοποθετήσω καὶ τοῦτο καὶ τὸ χειρόγραφο Ἰακωβάτων ἀρκετὰ ἀργὰ μέσα στὸν χρόνο : καὶ τὰ δύο φαίνονται ἐπεξεργασμένα καὶ φροντισμένα, καὶ τὸ γράψιμό τους, ὅσο κι ἂν τέτοιες χρονίσεις εἶναι ἄκρως παρακινδυνευμένες[2], μοιάζει ὅτι ἀρχίζει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ὡραία, ὀρθή, στρογγυλὴ καὶ ἀσύν-

1. Μένω ἐπίτηδες στὴν ἀοριστία : τὸ θέμα τῶν Σχινάδων, σημαντικὸ γιὰ τὶς ἐπακριβώσεις τὶς ὁποῖες θὰ μπορέσει νὰ μᾶς προσφέρει, δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένο· ἑτοιμάζω σχετικὸ μελέτημα, ἀλλὰ ποὺ δὲν τὸ νομίζω ἀκόμη ὥριμο. Ὁ Βλαχογιάννης συνεσκότισε ἀνοίκεια τὸ ζήτημα στὰ *Ἱστορικὰ Ραπίσματα*.

2. Ξεχνοῦμε πάντοτε σ' αὐτὲς τὶς ζητήσεις ὅτι ἡ μέση διάρκεια τῆς γραφικῆς παραγωγῆς ἑνὸς λογίου εἶναι γύρω στὰ πενήντα χρόνια· σ' αὐτὸ τὸ διάστημα τοῦ χρόνου, τὸ γράψιμο μπορεῖ νὰ ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἡλικία, ἀλλὰ ὁ γραφικὸς χαρακτήρας πολὺ σπάνιο εἶναι νὰ ἀλλάξει. Συνεπῶς γιὰ τὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, ἕνα περιθώριο πενήντα ἐτῶν πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀπαιτητό.

δετη γραφὴ ποὺ χαρακτηρίζει τὸν φθίνοντα ΙΗ' αἰώνα. Γιατὶ ἀπὸ ἐδῶ κι ἐμπρὸς τὰ δύο ἀπόγραφα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει λόγος τώρα, μποροῦν χωρὶς κανέναν δισταγμό, νὰ συνεξετάζονται. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὰ ἄλλα ἀπόγραφα ποὺ παρουσιάζουν μεταξύ τους ποικιλίες, αὐτὰ τὰ δύο σὲ ὅλα τὰ καίρια σημεῖα τὰ ὁποῖα ἐξεχώρισα γιὰ τὸν ἔλεγχο ἔχουν ἀπόλυτη ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν παράδοση : σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἐπίμαχα χωρία δὲν παραλλάζουν. Ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου Ἰακωβάτων ἔχει πολὺ προσεγμένη ὀρθογραφία : τὸ ἔργο μοιάζει γραμμένο ἀπὸ τὸ ἐπιδέξιο χέρι μεταγενεστέρου λογίου· τὸ ἄλλο ἔχει ὀλίγες ἀνορθογραφίες καὶ γενικὰ παρουσιάζει περισσότερη ἀνωριμότητα, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα, διαφορὰ καμμία ἄξια λόγου δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο. Καὶ καθὼς εἶναι τὰ πληρέστερα ἀπὸ ὅλα, μὲ μερικὲς κοινὲς παραλείψεις στίχων οἱ ὁποῖοι μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι νόθοι, ἢ νὰ ἔχουν ἐκπέσει ἀπὸ ἕνα κοινὸ πρότυπο, μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστεύει ὅτι ἀντιπροσωπεύουν μεταγενέστερα ἀπόγραφα ἀπὸ μιὰ παλιά, καλὴ παράδοση[1].

Τὰ δύο ὅμως αὐτὰ χειρόγραφα, καθὼς μᾶς ἔφθασαν ζευγαρωμένα ἀπὸ δύο κατευθύνσεις διαφορετικές, μὲ ἄξια λόγου ἐχέγγυα γιὰ τὴν ποιότητά τους, νομίζω ὅτι μᾶς φέρνουν ἐμπρὸς σὲ μία κατάσταση κειμένου, ἡ ὁποία (γιὰ λόγους τοὺς ὁποίους ὑπαινίχθηκα κιόλας ἀλλὰ ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν καὶ πάλι) δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέτουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ κειμένου ὅταν τοῦτο ἐβγῆκε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ συντάκτη του, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ἐκφράζει τὴν μορφὴ μὲ τὴν ὁποία διαδόθηκε σὲ ἀρκετὰ μεγάλο κύκλο ἀναγνωστῶν. Κάτι ἄλλο ποὺ μᾶς φέρνουν, ἐπίσης ἀξιόλογο, εἶναι ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἡ γραπτὴ παράδοση δένει σ' αὐτὰ μὲ κάποιο ὀνομάτισμα : ἔχουμε, πρῶτα πρῶτα, στὸ χειρόγραφο τῶν Ἰακωβάτων, μιὰν ὑπογραφὴ στὸ τέλος τοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ ἐπιδεικτικὴ ψευδωνυμία, ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες ἀγάπησε ἡ γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἐκαλλιέργησαν ὕστερα πολὺ καὶ οἱ ἕλληνες λόγιοι, ὁ Κοραῆς, ὁ Νικολόπουλος, καὶ ἄλλοι. Ὁ συντάκτης ἢ ὁ φερόμενος συντάκτης τοῦ Διαλόγου ὑπογράφεται Φίλος σας ὁ Πολύστονος[2]· ἀμφίβολο εἶναι ἂν τοῦτο θὰ μπο-

1. Ἀπὸ τὸ ἀπόγραφο Ἰακωβάτων λείπουν οἱ στίχοι 44-46 ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἀπόγραφο Morier. Ἐπειδὴ γενικὰ φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἁπλές, γραμμικές, περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες δὲν ταιριάζουν ἐφαρμογὲς πολυσύνθετης φιλολογικῆς κριτικῆς, τὸ μόνο ποὺ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ συμπεράνει εἶναι ὅτι τὸ χειρόγραφο Morier δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Ἰακωβάτων· ἀλλὰ στὴν ἴδια κρίση ὁδηγοῦν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα τεκμήρια.

2. Βλ. ἐδῶ τοὺς πίνακες.

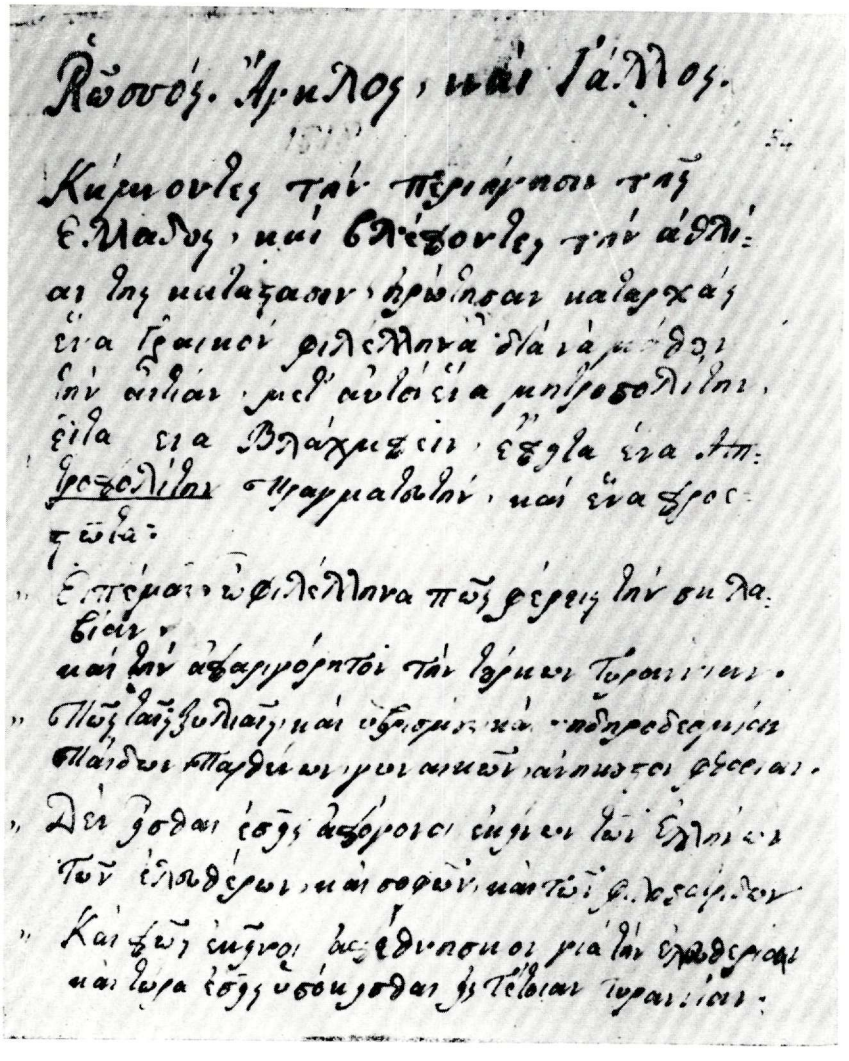

Ῥῶσσος. Ἄγγλος, καὶ Γάλλος.

Κύριοι θέλω τὴν περιγραφὴν τῆς
Ἑλλάδος, καὶ βλέποντες τὴν ἀθλι-
ότητα ἐκείνης ἐπρόσφερα καθαρά
ἕνα ξένον φιλέλληνα διὰ ἀμφότερα
τὴν ἀθλιότητα, καὶ αὐτὸν ἕνα μισοτύραννον,
ἕνα διὰ Βλαχίαν, ἕνα διὰ Ἀμ-
φισσέλληνα πραγματευτὴν, καὶ ἕνα ἄφρο-
να·

„ Ἐπρόσφερα ὡς φιλέλληνα πῶς θέλεις τὴν συμφο-
ρίαν,
καὶ τὴν ἀφορμὴν τὴν ἔχουν οἱ τύραννοι.
„ Πῶς ἔχουν βουλιαγμοὺς καὶ ὑποψίες καὶ ὑποκρεοφαγίες
πλάνους πλαθάνων μὲ αὐτοὺς αἰτίας θέσεις.
„ Δὲν θέλω ἔχῃς ἀφορμὴν ἐμένα τὸν Ἕλληνα
τῶν ἐλευθέρων καὶ σοφῶν καὶ τῶν φιλοσόφων
„ Καὶ φῶς ἐμένα ἀφέντικοι μὰ τὴν ἐλευθερίαν
καὶ τώρα ἔχῃς νὰ σὲ θέλουν τὴν τύραννον.

1. Χειρόγραφο Hobhouse

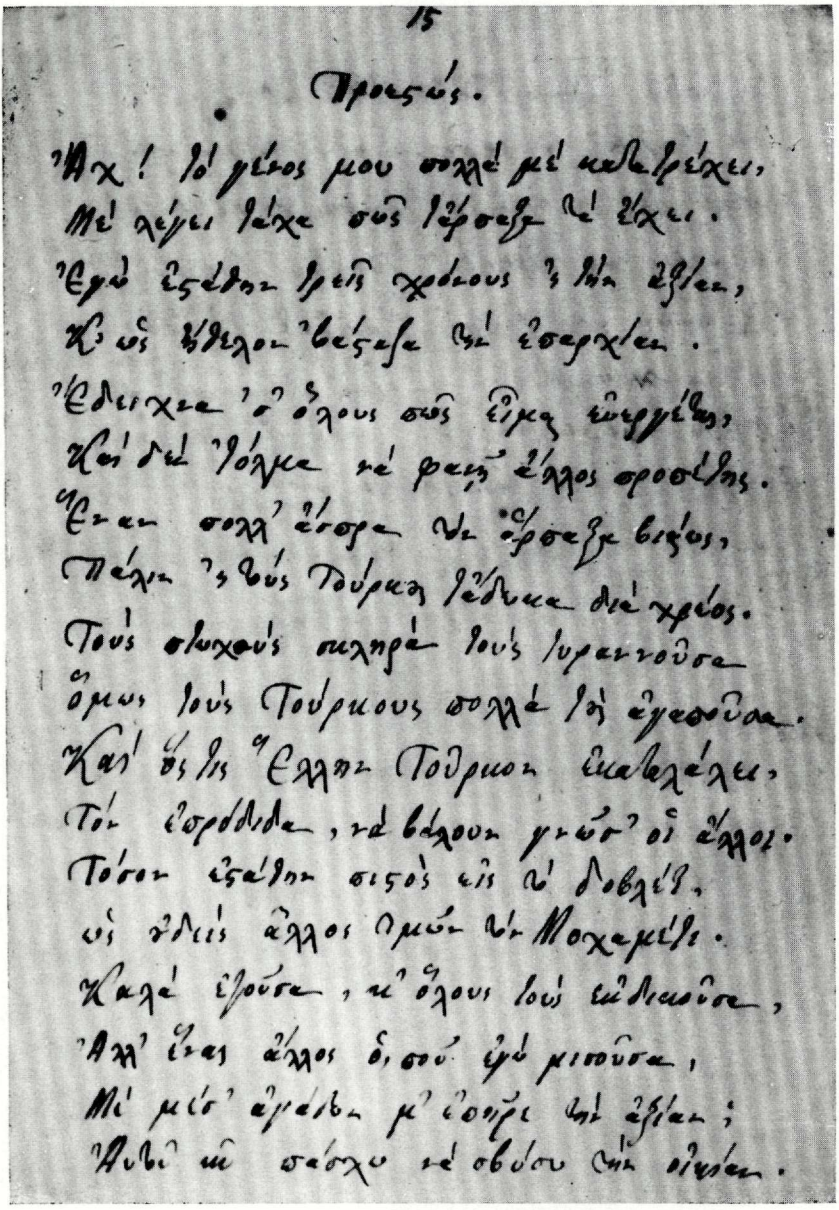

15

Πρωϊνός.

Ἀχ! τὸ μέτρος μου σοφὲ μὲ καταφρέχει,
Μὲ λέει τάχα σοῦ τάρασξε τὸ ἔχει.
Ἐγὼ ἐξέβαν τρεῖς χρόνους ἡ τὴν ἀξέα,
Κ' οὐ ἤθελον 'βέξαφε τὰ ἐσαρχέα.
Ἔδειχνα 'ὁ ὄλους σοῦ εἶμα ἐνεργέα,
Καὶ δὲ τὸ ἔλμα τὰ φαεῖ ἄλλος σροσέλθε.
Ἔχαν σοφὲ ἄσορα νὰ ἄρσαξε βιξύς,
Πάλιν 'ς τοὺς Τούρκα τὰ ἔδικα διὰ χρέος.
Τοὺς σιωχοὺς σιαφὲ τοὺς τυραννοῦσα
Ὅμως τοὺς Τούρκους σοφὲ τὸ ἀγαποῦσα.
Καὶ ὅς τὴς Ἕλλην Τούρκοι ἐκαλαχέλει,
Τὸν ἐσοφόνδα, τὰ βάχουν γνώσ' οἱ ἄλλοι.
Τόσον ἐξέθαν σιγὸς εἰς τὸ δοβλέτ,
οὐ ἀλεὶς ἄλλος ὁμὼν τὸν Μοχαμέτ.
Καλὰ ἔβρόσα, κ' ὄλους τοὺ ἐκλεσοῦσα,
Ἀλλ' ἔνας ἄλλος ὁ σοῦ ἐγὼ μισοῦσα,
Μὲ μὲ' ἀφέτα μ' ἔσοφε τὰ ἀξέα;
Ἀυτὸ ὦ σάσχω τὰ σβύσου τὰν ὀργέα.

2. Χειρόγραφο 'Αρχείου Κρίνου

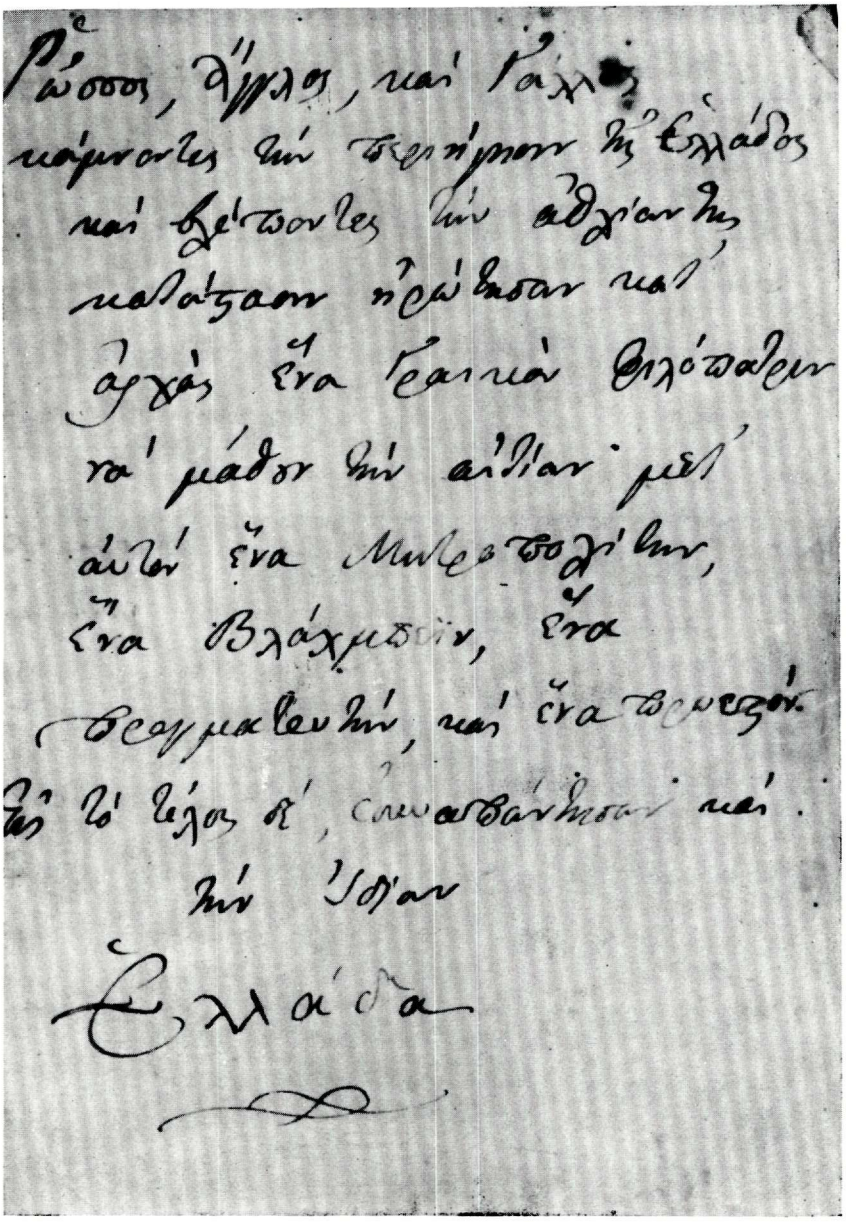

Ρώσσοι, Ἄγγλοι, καὶ Γάλλοι
κάμνουν τὴν τιμωρίαν τῆς Ἑλλάδος
καὶ βγάνουν τὴν ἀδικίαν της
καλάτζαν περάσαν καὶ
ἀρχὰς ἕνα γεανιὰ θελόσαν
νὰ μάθουν τὴν αἰτίαν· μὲ
αὐτὸ ἕνα Μιλεστοφίλιν,
ἕνα Βλάχμπεϊν, ἕνα
Σεφμαλεύκη, καὶ ἕνα τσιμεζόν.
Τὸ λέγω τί, συνεβάνθησαν καὶ.
τὴν Ὑδραν
Ἑλλάδα

3. Χειρόγραφο 'Αρχείου 'Ιακωβάτων

	1-4	5-6	7-10	11-16	17-22	23-25	26-31	32-34	35-41	42-43	44-46	47-64	65-67	68-69	70-71	72-73	74-79	80-87	88-101	102-121	122-147	148
Α	—	—	—		—	—							—		—		—		—	—		—
Β	—		—	—	—	—	—		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	—
Γ	—	—	—	—	—		—	—	—		—		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Δ															—	—						—
Ι	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Μ																						

4. Συγκριτικὸς πίνακας τῶν ἀπογράφων. Οἱ ἀριθμοὶ ἐκφράζουν ὁμάδες στίχων οἱ ὁποῖοι ὑπάρχουν ἢ λείπουν σὲ ἕνα ἢ περισσότερα ἀπόγραφα.

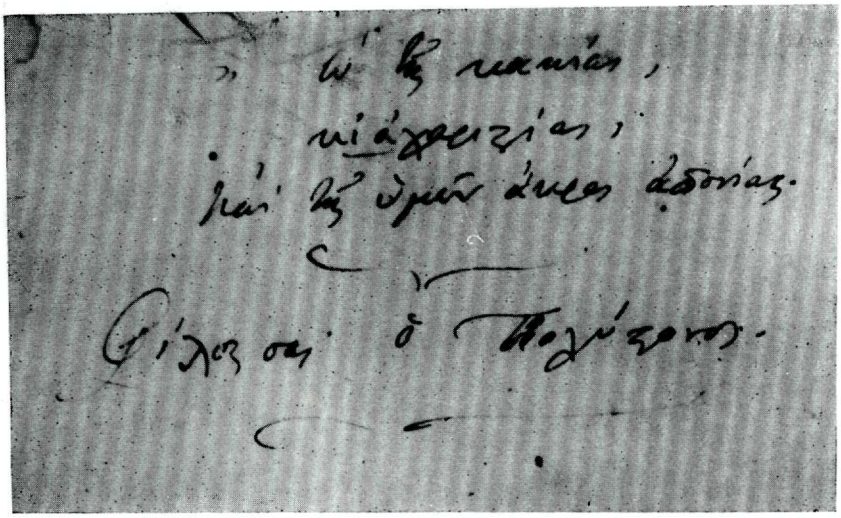

5. Ἡ ὑπογραφὴ στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀρχείου Ἰακωβάτων

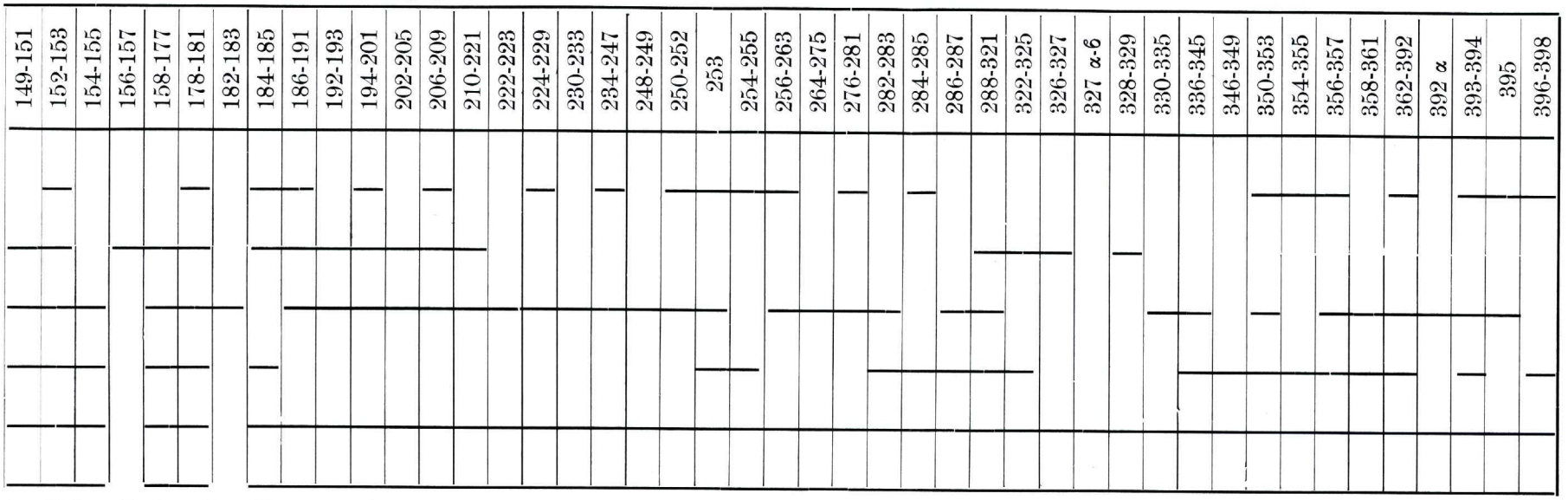

Α = Ἔκδοση Leake. Β = Χειρόγραφο ἀρχείου Hobhouse. Γ = Χειρόγραφο Ἀρχείου Κρίνου. Δ = Ἔκδοση Εὐλογίου Κουρίλα. Ι = Χειρόγραφο Ἀρχείου Ἰακωβάτων. Μ = Χειρόγραφο Ἀρχείου Morier.

Διαφορές:	λαμπάδα παστάδα	ἔχει ἄρχει	— ψάλλω	φορεσα - γνώρισα ράσο - δοκιμάσω	λευθερίην - λύειν θέλει - πέλει	φωνὴν ζωὴν	πρόβατα ἀρνιά	Γραικοὺς Ἕλληνας	χορταίνομεν ποτίζομεν	Γραικὲ Ἕλλην	Γραικίας πατρίδος	Γραικίαν Ἑλλάδα	Γραικὸς Ἕλλην	— κατεξέσχισε	ἔνδοξος δυνατή	— παρηγορούμαι	παππάζεις μὲ παίζεις	Τουρκία Γραικία	τρέφεται τρέχει	ἀφανισμὸν χαμὸν
Στίχος:	14	22	82	88/9	112/3	143	175	180	184	210	223	224	266	319	323	325	341	375	392	395
Α	|	|	—	|	|	—	—	|	|	—	—	|	—	—	—	—	—	|	|	|
Β	|	(1)	|	|	—	(3)	|	|	|	|	—	—	—	|	|	|	—	—	—	—
Γ	|	|	|	|	|	|	|	|	—	|	|	|	|	|	—	—	(4)	|	|	|
Δ	—	(2)	|	|	|	|	|	|	|	—	—	—	—	|	|	|	|	|	|	—
Ι	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|
Μ	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|	|

1,2 ἀφ' ὅτου ἄρχισεν 3 ἡμιθνῆτις 4 κομπάζεις

6. Ἐνδεικτικὸς πίνακας μὲ εἴκοσι ζεύγη διαφόρων γραφῶν.
Οἱ κεραῖες κοντὰ στὶς θέσεις: *ψάλλω*, *κατεξέσχισε* καὶ *παρηγορούμαι* δηλώνουν ὅτι στὰ ἀντίστοιχα χειρόγραφα λείπει ἡ ἀνάλογη λέξη. Οἱ παραπομπὲς 1, 2, 3, καὶ 4 ἐκφράζουν παραδόσεις ἄσχετες πρὸς τὰ ἀναγραφόμενα ζεύγη. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν χειρογράφων βλ. τὸ ὑπόμνημα τῆς εἰκ. 4

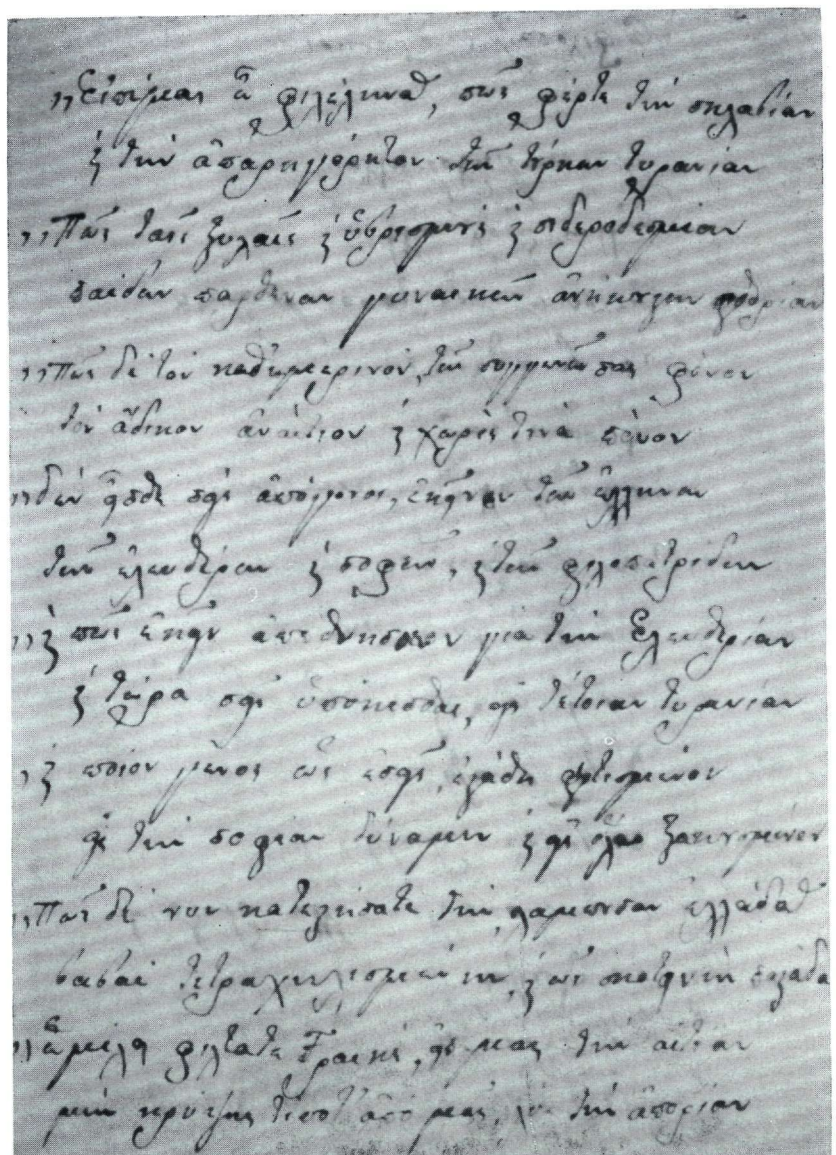

7. Χειρόγραφο Morier

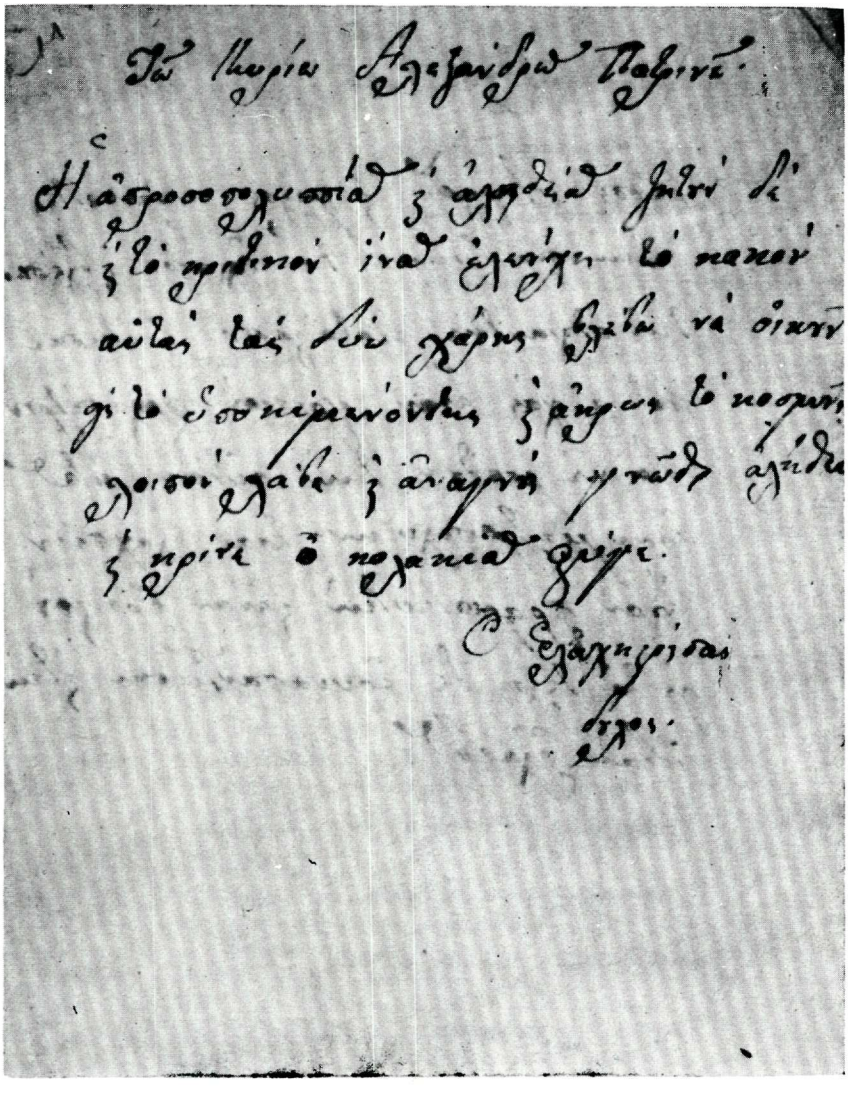

8. Χειρόγραφο Morier (ἡ ἐπιστολὴ πρὸς Πατρινό)

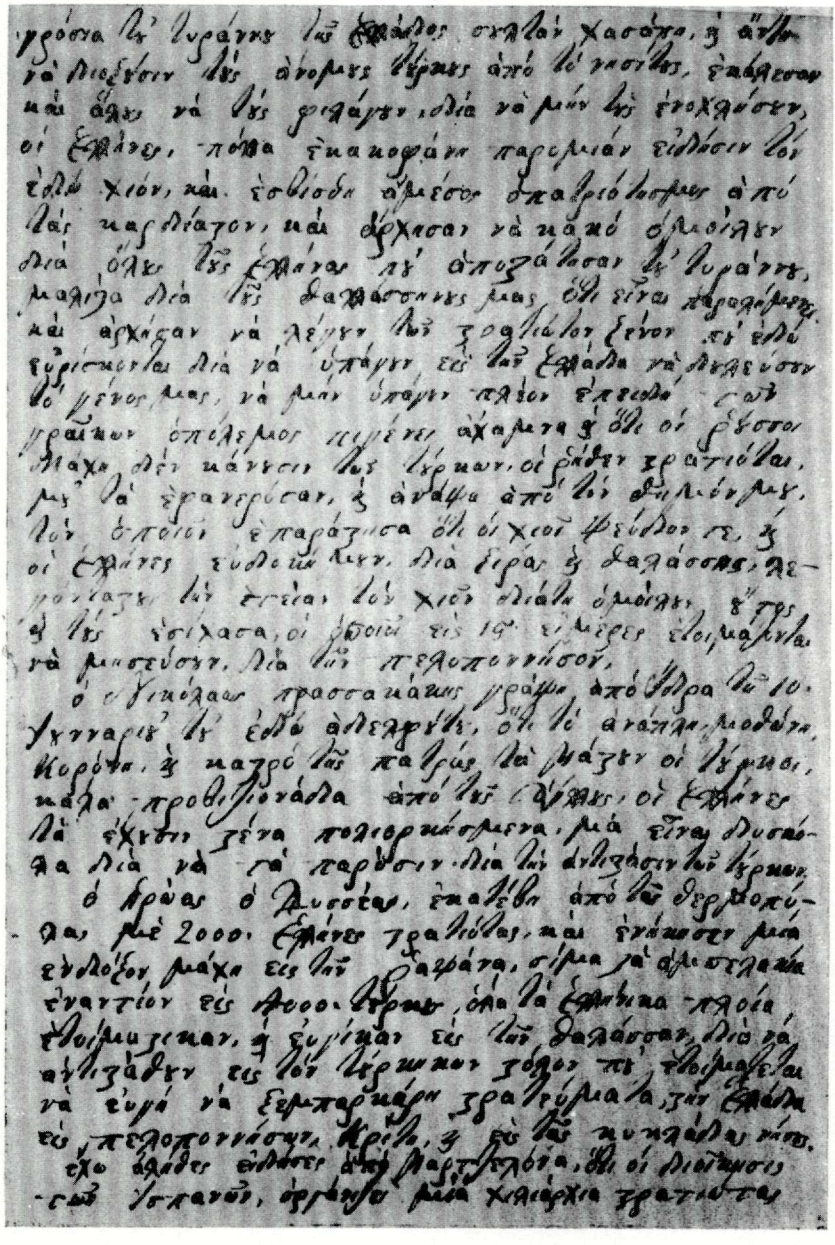

9. Αὐτόγραφο ἐπιστολῆς (1822) τοῦ Ἰω. Μάη πρὸς τὸν Μηνᾶ Μηνωΐδη.
(Ἀνακοίνωση Φ. Ἠλιοῦ)

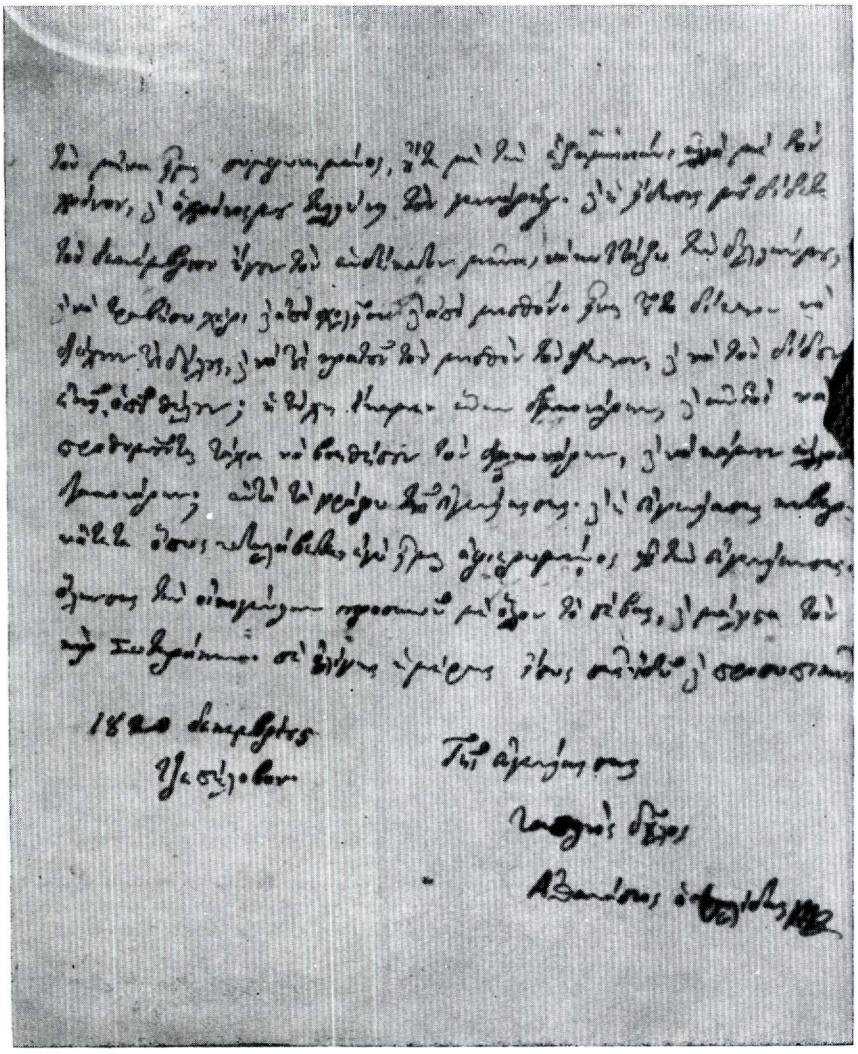

10. Αὐτόγραφο ἐπιστολῆς τοῦ 'Αθανασίου Ψαλίδα (1820)

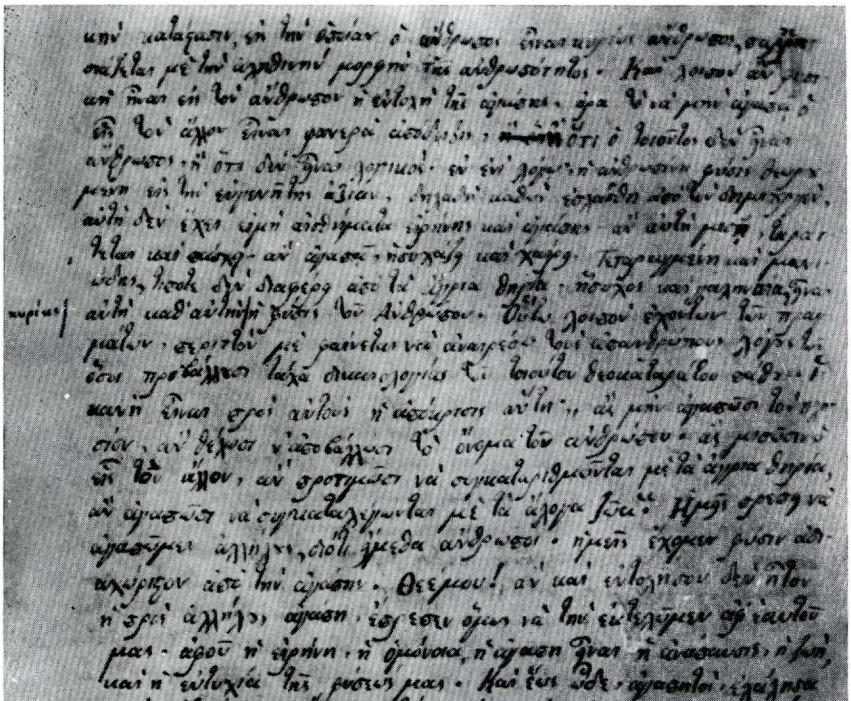

11. Αὐτόγραφο Κωνσταντίνου Τυπάλδου Ἰακωβάτου (1823)

ρέσει ποτὲ νὰ μᾶς ὁδηγήσει σὲ κάποιο ξεκαθάρισμα, ἀλλὰ πάντως βρισκόμαστε μὲ αὐτὸ σὲ μία βαθμίδα καλύτερα παρὰ πρίν. Τὸ χειρόγραφο Morier μᾶς προάγει ἀκόμη περισσότερο, ἀφοῦ συνοδεύεται ἀπὸ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, ἀνώνυμη, ἀλήθεια, καὶ ἀχρονολόγητη ἀλλὰ μὲ ἐπώνυμο τὸν ἀποδέκτη ποὺ εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Πατρινός, ὁ γνωστὸς συμπαραστάτης πρῶτα τοῦ Κοραῆ, καὶ ἀργότερα ὑποστηρικτὴς τοῦ Κοδρικᾶ, πενθερὸς τοῦ Ποστολάκα· ἀλληλογραφία τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μὲ τὸν Ψαλίδα μᾶς εἶναι γνωστή[1]. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐπιστόλιο τοῦτο, μὲ τὸν στόμφο του : «ὦ κολακεία φύγε»· πρόθυμα θὰ τὸ ὑπέγραφε ὁ Πολύστονος.

Εἶναι ὅμως τόσο κοινὰ αὐτὰ τὰ φαινόμενα, αὐτὸς ὁ στόμφος, στὴν προεπαναστατικὴ ἑλληνικὴ εἰκοσαετία, ὥστε παύουν νὰ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις : δὲν ξέρει κανεὶς τί ὄνομα νὰ βάλει κάτω ἀπὸ τέτοια ξεσπάσματα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς Νομαρχίας, καὶ φθάνοντας ὡς τὸν Κάλβο. Ἔγραψα καὶ ἄλλοτε, ἐπανειλημμένα, γιὰ τὴν ὀλίγη σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδω, προκειμένου γιὰ ἔργα τοῦ τύπου αὐτοῦ, στὴν ἀναζήτηση τῆς πατρότητας : τὸ σημαντικὸ εἶναι νὰ κατορθώνουμε κάθε φορὰ ὁπού βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ ἕνα τέτοιο ἀνώνυμο νὰ ταυτίζουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ κλίμα ἀπὸ ὅπου βγαίνει, καὶ ἔτσι νὰ φωτίζουμε τὸ κλίμα ἀπὸ τὴν γνώση τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ἔργο μὲ ὅ,τι γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ κλίμα. Ὡστόσο δὲν μποροῦμε νὰ ἐγκαταλείπουμε τὶς ἀναζητήσεις αὐτές, γιατὶ δὲν ξέρουμε οὔτε ἡ ἀνεύρεση, οὔτε ἀκόμη καὶ ἡ ἀναζήτηση, σὲ τί χρήσιμους χώρους μποροῦν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν : ἂς θεωροῦμε ὅτι εἶναι καὶ τοῦτο μία ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐργασίες ὑποδομῆς τὶς ὁποῖες ἔχει νὰ κάνει ὁ φιλόλογος· τουλάχιστον αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση μπορεῖ κάποτε νὰ ἐξαγορασθεῖ μὲ ἱκανοποίηση τῆς φιλοτιμίας καὶ ἔχει τὸ καλὸ ὅτι εἶναι διασκεδαστική. Οἱ δικές μου ἀναζητήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ρωσσαγγλογάλλο δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἐπροχώρησαν πολὺ πέρα ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὶς ἄφησα στὴν πρώτη μου σχετικὴ ἐργασία, τοῦ 1948. Γιὰ τὴν χρονολόγηση ἀναφέρω μόνο μία σύμπτωση ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἕνα κλείσιμο κεφαλαίου, καὶ συνάμα ἀνοίγει ἄγνωστης σημασίας προοπτικές : εἶχα προτείνει μία τομὴ γύρω στὸ 1805 καὶ στὸ 1806, προκειμένου νὰ ἐξακριβωθεῖ τὸ terminus ante quem ἐγράφθηκε τὸ ἔργο : ἀληθινά, ὁ συντάκτης του μοιάζει νὰ μὴν γνωρίζει τὸν Διάλογο τοῦ Κοραῆ τοῦ 1805, οὔτε τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία τοῦ 1806. Ἡ σύμπτωση στὴν ὁποία ἀναφέρομαι εἶναι ὅτι ὁ Camille Latreille σὲ μία ἐργασία του

1. Λ. Ι. Βρανούσης, *Ἀθανάσιος Ψαλίδας*, Ἰωάννινα 1952, σ. 110.

ἄσχετη πρὸς τὸ θέμα μας, μνημονεύει σὲ σημείωση τὸν Ρωσαγγλογάλλο καὶ γράφει γι' αὐτὸν «dans un poème satirique composé en 1805 par un Grec»[1]· κλπ. Μαρτυρία δὲν φέρνει σχετικά, καὶ εἶναι περιττὸ νὰ πῶ ὅτι μεταχειρίσθηκα ἀπὸ καιρὸ ὅσα μέσα διέθετα γιὰ νὰ ἐξακριβώσω τὴν πηγὴ τοῦ Latreille, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα ὡς τώρα.

Αὐτὰ γιὰ τὸν χρόνο· γιὰ τὸν χῶρο μνημονεύω μία σημείωση, κι ἐκείνην ἀμάρτυρη, τοῦ Ν. Κ. Χ. Κωστῆ, ὁ ὁποῖος μιλώντας γιὰ τὸν Ἰωάννη Μάη, ἀναφέρει ὅτι σώζονται «τούτου ἐπιστολαὶ ἱκανῶς περίεργοι καίπερ λίαν ἀνορθόγραφοι οὖσαι, καί τις ἀνέκδοτος διατριβὴ κατὰ τοῦ ἱερατείου συντεθεῖσα τῇ 30 Ἰουνίου 1812 ἐν Γαλλίᾳ»[2]. Καὶ μὲ τοῦτο σχετικὰ δὲν ἔχω τίποτε νὰ προσθέσω : τοῦ Μάη ἐπιστολές,περίεργες καὶ ἀνορθόγραφες, σώζονται πολλές, καὶ μάλιστα ὁ ἀριθμὸς τῶν θησαυρισμένων ἐπιστολῶν του αὔξησε τελευταῖα αἰσθητά[3]· ὡστόσο δὲν γνωρίζω τίποτε γιὰ αὐτὴν τὴν διατριβή. Ὅμως ὁ κοινὸς παρονομαστής, γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι ὁ Μάης, ὅσο καὶ ἂν γιὰ πολλοὺς λόγους θὰ μποροῦσε νὰ πάει κατὰ τὸν ἰδιόρρυθμον ἐκεῖνον Ζακύνθιο ἡ σκέψη μας ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ρωσσαγγλογάλλο. Πάλι πρὸς τὸν βορρᾶ συγκεντρώνονται τὰ περισσότερα τεκμήρια : καὶ σὲ τοῦτο ἐπίσης δὲν ἀνακαινίζω τὴν θέση μου τοῦ 1948. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ψαλίδα, ὁ κύκλος του, διασταυρώνουν τὴν πιθανότητα νὰ ἐσώθηκε ἕνα ἀπόγραφο στὸ ἀρχεῖο του, νὰ ἐδόθηκε ἀπὸ ἐκεῖνον στὰ Γιάννινα τὸ ἔργο στὸν Βύρωνα καὶ στὴν Κέρκυρα στὸν Τυπάλδο. Πρὸς τὸν Ψαλίδα ἀκόμη μᾶς φέρνουν τὰ σχόλια τοῦ Κοραῆ σχετικὰ μὲ τὴν ἀλληλογραφία του καὶ τὰ συμβολικά της χαρακτηριστικά[4], καθὼς καὶ μία συσχέτιση μὲ τὰ Καλοκινήματα, ἄξια προσοχῆς, μὲ τὴν ὁποία κρίνω σκόπιμο νὰ κλείσω τὸ σημειωμά μου τοῦτο : στὸ ἀνώνυμό του αὐτὸ φυλλάδιο, ἀρχίζοντας ὁ Ψαλίδας

1. Π. «L'Acropole», Α', τεῦχος 3, τοῦ Δεκεμβρίου 1920, Παρίσι 1920, σ. 362.

2. *Νέαι ἐπιστολαὶ Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν*, π. «Ἁρμονία», Α', 1900, σ. 171, σημ. 2.

3. Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Β.Ι.Ε., *Πίνακες ἀρχείου Α. Λουριώτη*· ἐπιμέλεια : Β. Π. Παναγιωτόπουλος, 1963.

4. Δὲν ἐξακριβώθηκε ἡ αἰτία τῆς δυσφορίας τοῦ Κοραῆ (*Ἐπιστολαί*, ἔκδοση Δαμαλᾶ, Α', 1885, σ. 450) οὔτε τὸ νόημα τῶν ἐμβλημάτων καὶ τῶν ἀλληγοριῶν ποὺ ἐκοσμοῦσαν τὰ γράμματα τοῦ Ψαλίδα. Θυμίζω ὅτι τὴν παλιὰ παράσταση τῆς Ἑλλάδας τραυματισμένης, θέμα ποὺ ἔγινε κοινὸς τόπος στὸν ἀρχόμενο ΙΘ' αἰώνα, μᾶς τὴν διέσωσε ὁ Ψαλίδας στὸ δημοσίευμά του, *Αἰκατερίνα ἡ Β'*, Βιέννη, 1792, σ. 13 - 14. Ὡστόσο καὶ ἄλλοι κοινοὶ τόποι ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ ἀπομονωθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν, ξαναβρίσκονται ἐδῶ· σημειώνω ἰδιαίτερα : μοῦσες, θρόνος, ἔγγραφες ὑποσχέσεις.

βεβαιώνει ὅτι τρία θηρία, ὁ φθόνος, ἡ χαμέρπεια καὶ ἡ δεισιδαιμονία «κατέστησαν ἐκείνην τὴν ἀρίζηλον καὶ λαμπρὰν Ἑλλάδα, μίαν ὀδελυρὰν καὶ σκοτεινὴν παστάδα». Οἱ λέξεις αὐτὲς φέρνουν στὴν μνήμη μας δύο στίχους ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου:

Πῶς νῦν ἐκαταστήσατε τὴν φωτεινὴν Ἑλλάδα!
Βαβαί! ὡς ἕνα σκέλεθρον, ὡς σκοτεινὴν παστάδα.

Τὸ βυρωνικὸ δεῖγμα γράφει: *σκοτεινὴν λαμπάδα*· ἀπὸ τὰ ἕξι ἀπόγραφα τοῦ ἔργου, ἡ ἔκδοση τοῦ Leake καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἁγίου Ὄρους δὲν περιέχουν τοὺς στίχους αὐτοὺς καὶ ἔτσι, ἡ ἰδιόρρυθμη σύζευξη τοῦ ἐπιθέτου μὲ τὸ οὐσιαστικὸ βρίσκεται σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, μνημεῖο παλιᾶς παράδοσης: στὸ χειρόγραφο Hobhouse, στοῦ ἀρχείου Κρίνου μαζὶ μὲ τὰ χαρτιὰ τοῦ Ψαλίδα, καὶ στὰ χειρόγραφα Morier καὶ Ἰακωβάτων[1]. Ὥσπου νὰ βρεθεῖ μία κοινὴ πηγὴ τῶν δύο βασικὰ συγγενῶν διατυπώσεων, ἢ ὥσπου μία ἐξωτερικὴ μαρτυρία νὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς ζητήσεις, ἔχουμε κάθε λόγο νὰ μένουμε ἐντυπωσιασμένοι ἀπὸ τὴν συνάντηση τῶν δύο τούτων κειμένων, καὶ νὰ σχετίζουμε τὸ ἔργο μὲ τὸν Ψαλίδα καὶ τὸν κύκλο του[2].

Κ. Θ. Δημαρᾶς

1. Οὔτε οἱ γλωσσικὲς πεποιθήσεις τοῦ Ψαλίδα, οἱ ὁποῖες δὲν γνωρίζουμε πότε διαμορφώθηκαν, οὔτε ἡ ζωή του στὰ Γιάννινα ἀποτελοῦν ἀμάχητα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε τὴν συσχέτιση τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου μὲ τὸ πρόσωπο καὶ μὲ τὴν δράση του.

2. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ αὐτὴν πρέπει νὰ διορθωθεῖ στὸν πίνακα 6 ἡ στήλη τοῦ στίχου 14 ἡ ὁποία ἐτυπώθηκε λανθασμένα.